

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2025.2.21>

DİL ƏLAQƏLƏRİ
ЯЗЫКОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ
LANGUAGE RELATIONS

MAHİRƏ HÜSEYNOVA (Azərbaycan)*

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN
TARİXİ İNKİŞAFI

Xülasə

Azərbaycan və özbək türkcələrində çoxmənalı sözlərin yaranma tarixi olduqca qədim dövrlərə gedib çıxır və hər iki qohum dildə bu qəbildən olan leksik vahidlərin miqdarı kəmiyyətcə çoxluq təşkil edir. Bu fikir onu özündə ehtiva etdirir ki, çoxmənalılıq tarixi bir kateqoriyadır. Tarixən bir sözün əsas semantikasından əlavə məna postulatları da olmuşdur ki, bunlar da çoxmənalılığın, yaxud da polisemiyanın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Polisemik kateqoriya altında dildəki sözlərin ilkin mənasında başqa əlavə mənaları da tədqiq edilir, öyrənilir. Oğuzcadan olan Azərbaycan, karluq uyğurcadan olan özbək türkcələrində çoxmənalılıq sözlərin diferensiallaşması yolu ilə əmələ gəlmişdir və buraya leksik vahidlərin omonimləşməsi, sinonimləşməsi və məcaziləşməsi daxildir ki, məqalədə qohum dillərin leksik-semantik sistemində xüsusi yeri olan çoxmənalı sözlərin inkişaf qanunauyğunluqlarından danışılır, leksik vahidlərin praktik olaraq məna dairəsinin genişləndirilməsi yollarından geniş bəhs edilir, müqayisələr və paralelliklər aparılır.

Açar sözlər: *sözün ilkin məna sahəsinin genişlənməsi, dil-nitq münasibətlərində çoxmənalılığın yaranması, sözün məna postulatının genişlənməsi və daralması.*

Dildəki bütün sözlərin işarəvilik əlamət və xüsusiyyətləri vardır və zaman keçdikcə bu işarəvilik əlamətləri funksional keyfiyyətlərini genişləndirə bilir. Formaca eyni, lakin mənacə müxtəlif olan leksik vahidlər dillərin semantik təbiətinə güclü təsir göstərərək, yeni məzmun və məna kəsb edən sözlər yaradaraq, dillərin lüğət fondunu zənginləşdirməyə xidmət etmişdir. Dil-nitq müstəvisindən törəyən çoxmənalı sözlər həm şifahi dilin, həm də dilin üslublar sisteminin funksionallaşmasına da səbəb olur, bədii mühiti rəngarəng söz boyaları ilə də zənginləşdirir. “Sözlərin çoxmənalılığı bədii mühit üçün olduqca zəruridir və bu tip funksionallaşdırma mətni daxilində üzə çıxır” (Musayev, 1987: 16). Azərbaycan və özbək dillərində sözlərin çoxmənalılığı, yəni əsas mənadan əlavə, keçid mənalar məntiqi vur-

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (ADPU) beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor. E-mail: huseynova.mahira@yandex.ru

ba-başa qoyular)” (Bayramov, 2011: 97) və eyni mənada Cəbrayıl, Gədəbəy, İmişli, Şahbuz, Tərtər, Tovuz, Zəngilan şivələrində çıxış edir (Azərbaycan dialektoloji lüğəti I cild, 1999: 91). “Çu” söz yuvası əsasında təşəkkül tapmış “çatmaq” feilinin Azərbaycan və özbək dillərindəki paralellərinə baxaq: 1) “çatmaq” – qovushmoq, birləşmə (özbəkçə); 2) “çatmaq” – yetib bormoq (özbəkçə); 3) “çatmaq” – yük yükləmə, ortmoq (ot, taya vah); 4) “çatmaq” - o't qolomoq (özbəkçə) (Azərb.-özb., özb.-azərb.-ca lüğ., 2019: 53). Bu sözdə isə birinci və ikincilər Azərbaycan ədəbi dilinə, üçüncü və dördüncüsü şivələrə aiddir. “Çatmaz” sözü Azərbaycan dilinin Çəmbərək şivəsində “təzəyi-baş-başa, uc-uca qoymaq”, Basarkeçər, Çəmbərək, Vədi, Zəngibasar şivələrində “yandırmaq, qalamaq”, Zəngibasar şivələrində isə “yükləmək, bağlamaq” mənalarında işlənir (Bayramov, 2011: 97). Kaşğari dönmində “çat” feilinin oğuz dilində “quzunu qoyuna qatmaq” mənası da olmuşdur ki, (Kaşğari, 2006: 133) bu forma və mənə Azərbaycan və özbək ədəbi türkcələrində hazırda da işlənir.

Qədim türk sözləri ilə Avropa dillərinə məxsus sözlər də omonimlik təşkil edərək çoxmənalı kateqoriya kimi funksionallaşa bilər və bu cəhətdən “bal” sözü xüsusi maraq doğurur. Kaşğari dönmində “bal” sözü suvar, oğuz, qırçaq dillərində “arı yağı” mənasında işlənmişdir (Kaşğari, 2006: 67). Çağdaş özbək dilində “bal” sözü 2 sinonim leksik vahidlə “bol, üsul” şəklində ifadəsini tapır (Azərb.-özb., özb.-azərb.-ca lüğ., 2019: 32). Digər 2 mənada Azərbaycan və özbək türkcələrində çıxış edən “bal” sözü fransız dilindən keçmiş və kök dildə “böyük rəqs gecəsi” mənasındadır (Həsənov, 2007: 63). “Bal” sözü özbək dilində “məktəbdə, idmanda, konkursda qiymətləndirmə” anlamında sonu qoşa “ıl” samiti “ball” şəklində “rəqs” mənasında isə tək “l” ilə “bal” formalarında işlənir (Azərb.-özb., özb.-azərb.-ca lüğ., 2019: 32). “Bal” sözünün ərəbcəyə məxsusluğunu, yəni “arı” mənasındakını qeyd edənlər səhvə yol verirlər (Əhmədov, 2015: 18). Bu söz çağdaş türk, türkmən, osmanlı türkcəsi, qaqauz, krım-tatar, qaraqalpaq, qumuq, qazax, noqay dillərində “bal”, özbəkçədə “bol”, qazax, kərçim, altay dillərində “pal”, çuvaş dilində isə “pıl” fonetikasi ilə işlənir və “bal” mənasındakı başqa “spirtli içki (məcazi anlamda)”, “braqa (evdə hazırlanmış pivə, bal pivəsi)” (qırğız dilində) türk dilinin dialektlərində “sel, axar” mənalarını da bildirir (Hüseynli, 2012: 139).

Azərbaycan və özbək dillərində hazırkı dövrdə çoxmənalılığı ilə diqqəti cəlb edən hərəkətlə bağlı sözlərdən biri “çalmaq” leksik vahididir və bu leksik vahidin özbəkçədə 5 fərqli forma və mənaları vardır; “çalmaq” – 1) chalmoq, (musiqiy asbobni – musiqi ansambli); 2) “çalmaq”-tıqillatmoq; 3) “çalmaq” - o'rmoq (o't); 4) “çalmaq” - no'pirtirmoq” (Azərb.-özb., özb.-azərb.-ca lüğ., 2019: 51). Özbək dilində olduğu kimi Azərbaycan türkcəsində də “çalmax” feilinin 5 mənə çaları bildirir, lakin bunların çoxu dialekt və şivələrə məxsusdur: 1) “çalmax” – süpürmək; (Basakeçər); 2) “çalmax” - amayalamaq (südü) (Böyük Qarakilsə, Çəmbərək, Vədi, Zəngibasar); 3) “çalmax” – döymək, incitmək (Cəbrayıl, Çəmbərək, Vədi, Zəngibasar); 4) “çalmax” – (Vədi, Zəngibasar) – oğurlamaq; 5) “çalmax” – həm “oxşamaq, həm də eşitmək, xəbər tutmaq mənalarında Salyan

şivəsində işlənir (Bayramov, 2011: 94-95; 8, 88). Sözüün kök hissəsindəki “çal” leksemi qədim lüğətlərdə çoxmənalı statusa malik olmaqla omonim söz kimi 4 mənə bildirmişdir: 1) “çal”- çal, alaca, qır; 2) “çal”-yerə çalmaq, vurmaq, məğlub etmək; 3) “çal”-sözü qulağa çatdırmaq, xəbər vermək; 4) “çal” – çırpmaq (Kaşğari, 2006: 122). Hərəkətlə bağlı şəkildə çıxış edən “çalmaq” sözünün qədim və çağdaş formasını və mənalarını bir anlam ətrafında, yəni “zərbə” sözü ətrafında cəmləşdirmək fikrimizcə, daha düzgün olardı, çünki həmin forma və mənaları beynimizdə, dil şüurumuzda “güc, zərbə” anlayışını konseptuallaşdırır.

Nəticə: Polisemiyanı reallaşdıran leksik vahidlər intqراسiya şəklində gücləndirir və onlar hər iki dilin tarixi inkişafı prosesində meydana çıxmış, çox qədim bir tarixi özlərində yadırlar. Ən qədim dövrlərdən Azərbaycan və özbək türkcələrini fasiləsiz zənginləşdirən linqvistik faktorlardan biri də çoxmənalılıq kateqoriyası olmuşdur ki, bunlar da hər iki doğma xalqın dərin fikir, zəka və düşüncə sindromunu çox layiqli bir şəkildə ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti I cild (1999). A.E.Akad.
2. Azərbaycanca-özbəkçə, özbəkçə-azərbaycanca lüğət (2019). Bakı.
3. Bayramov, İ. (2011). Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası, “Elm və təhsil”, Bakı.
4. Əhmədov, B. (2015). Etimologiya lüğəti (Araşdırmalar, mülahizələr), Bakı, “Altın” kitab.
5. Ərəb və fars sözləri lüğəti (1988). Bakı, “Yazıçı”.
6. Həsənov, N. (2007). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində omonimlər lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”.
7. Hüseynli, N. (2012). Məmmədova Y. Türk dillərinin genologiyası: şumer və türk leksik paralelləri, Bakı, “Nağıl evi”.
8. Kaşğari, M. (2006). Divani-lüğət-it-türk. Bakı, “Ozan”, I cild.
9. Kaşğari, M. (2006). Divani-lüğət-it-türk. Bakı, “Ozan”, IV cild.
10. Musayev Ə.M (1987). Müasir fransız dili leksikasının inkişafı. Bakı, “Maarif”.

Махира Гусейнова (Азербайджан)

Историческое развитие многозначных слов в азербайджанском и узбекском языках

Резюме

Происхождение многозначных слов в азербайджанском и узбекском тюркских языках восходит к очень древним временам, и количество таких лексических единиц в обоих родственных языках значительно велико. Это указывает на то, что многозначность является исторической категорией. Исторически, помимо основной семан-

тики слова, существовали также дополнительные смысловые постулаты, которые привели к возникновению многозначности, то есть полисемии. Под категорией полисемии изучаются дополнительные значения, возникшие от первоначального значения слов. В огузском азербайджанском и карлукско-уйгурском узбекском тюркских языках многозначность сформировалась через дифференциацию слов, включая омонимию, синонимию и метафоризацию. В статье рассматриваются закономерности развития многозначных слов, занимающих особое место в лексико-семантических системах этих родственных языков. Широко обсуждаются практические способы расширения семантического поля лексических единиц, а также проводятся сравнения и параллели.

Ключевые слова: *расширение первоначального значения слова, возникновение многозначности в языково-речевых отношениях, расширение и сужение смыслового постулата слова.*

Mahira Huseynova (Azerbaijan)

Historical Development of Polysemous Words in the Azerbaijani and Uzbek Languages

Abstract

The origin of polysemous words in the Azerbaijani and Uzbek Turkic languages dates back to very ancient times, and the amount of such lexical units in both related languages quantitatively constitutes a majority. This thought implies that polysemy is a historical category. Historically, there have also been secondary meaning postulates that have led to the emergence of polysemy in addition to the primary semantics of a word. The additional meanings derived from the original meaning of words in the language are studied and analyzed under the polysemic category. Polysemy has formed through the differentiation of words, including phenomena such as homonymy, synonymy, and metaphORIZATION in Oghuz-origin Azerbaijani and Karluk-Uyghur-origin Uzbek Turkic languages. The development patterns of polysemous words, which occupy a special place in the lexical-semantic systems of these related languages is discussed in the article. It extensively deals with the practical ways of expanding the semantic fields of lexical units and presents comparisons and parallels.

Key words: *Expansion of the original semantic field of a word, emergence of polysemy in language-speech relations, expansion and narrowing of the meaning postulate of a word.*
